

LOSONCZ ALPÁR

A nemzet mint értelmezés

1.

Ha néhány mondat erejéig hátrapillantunk, úgy azt látjuk, hogy területi, állami és egyházi szakadások jelzik azt a feszültségteli, megtorpanásokkal terhelt utat, amely az állam és a nemzet összefonódását készítette elő. Az állampolgári közösség, amelynek intézményes körvonalait a nemzetállam erősítette meg, Nyugaton a birodalmiságtól való eltávolodás és a területi zsugorodás jegyében alakult ki, (ahogy ezt példának okáért, Braudel bizonyította a mediterrán államok kapcsán). Ez az állampolgári keret mindig politikai-gazdaságtani közösség (*Common-Wealth*, Hobbes), amely intézményes rendet teremt, megfelelő lojalitást igényelve az adott területhez tartozó népesség tagjaitól. A nemzetállam kapcsolódik a történelmileg létrejött etnokulturális közösségekhez és kulturális sajátosságokhoz, de a nemzetteremtés szerkezeti logikájának megfelelően *felülmúlja* a regionális nyelvi és egyéb különbségeket az egybeforrasztás céljából, újjáírja a teret és az időt az átfogó identitásképzés, ideológiaalkotó program és a nemzeti azonosság önmegerősítésének szellemében. Olyan jelcserét szorgalmaz a területén élő népesség tagjai között, amely az egybeforrt nemzeti lét távlatából újrakérdezi a múltat, és összevonja a múlt és a jövő dimenzióit. A nemzetállam valójában a korlátlan szuverenitás igényével lép fel, és a népesség egyesítésének távlatában nemzeti kódok által áthatott időt és teret kíván létrehozni.

A nemzetállam tevőleges szerepe a nemzeti intézmények létrehozásában és megőrzésében bizonyítja a nemzet és az állam szoros kapcsolatát, pontosabban az állam intézményes érdekelttségét, hogy reprodukálja a nemzedékek közötti viszonylatokat, kitöltse szimbólumokkal a közös teret és orientálja az egyének mozgását a térben és az időben a nemzeti elbeszélések segítségével.

Anélkül, hogy e helyütt belemélyednék a modernitás szerkezetének elemzésébe, hadd jegyezzem meg, hogy a nemzetállami keretben egységesülő állampolgári közösség eszméje valójában válasz azokra a dilemmákra, amelyeket a modernitás rajzolt fel: *a döntés és az eredet, az önmeghatározás és függőség közötti ellentmondásokra* gondolok. A politikai és a kulturális nemzetfogalmak közötti hasadások kérdésköre mindig visszavezethető az előtalált és a megteremtett vonatkozások közötti törékeny viszonylataira.

Megkerülhetetlen ugyanis itt a felvilágosodás földjében meggyökerezett gondolat, amely a „csinálhatóságot”, a megteremthetőséget helyezi előtérbe. Pontosabban, az önteremtés gondolata feltételezi, hogy a közösségi keretek, a hovatartozás nem pusztán adottak, hanem alakíthatóak. A nemzet, mint a politikai egység kerete úgy válik alkotássá, hogy magában foglalja a nyelvi-etnikai tradíció politikai értelmezését. Ennélfogva az etnokulturális csoportok létezéséből származó különbözőségek sem pusztán feltárhatóak, hanem az irányadó értékeknek megfelelően formálhatóak. A történetileg adottat nem előtaláljuk, éppenséggel esély nyílnak saját hozzájárulásunk előtt, méghozzá a politikai közjó valóra váltásának szellemében. A politikai közösség ebben a felfogásban az állampolgárok olyan összességét jelenti, amelyet az etnokulturális csoportok közötti különbségeket áthidalva a közös erőfeszítések, a szabályvezérelt együttlét alakzatait juttatnak érvényre.

Mármost, ebben a felfogásban valóban előirányozható, hogy a nemzet *a modernitás politikai-intézményes formáival* kerüljön összhangba. Ez az értelmezési lehetőség, természetesen, mindenekelőtt a modernitás egyetemleges tartalmait tartja szem előtt. Mindenesetre, ha a nemzet fogalmának politikai közvetettsége kerül előtérbe, úgy, továbbbővítve a szálakat, eljuthatunk a politikai nemzet normatív fogalmához, amely *főlérendelt* a kulturális beágyazottságot érvényesítő nemzetképzethez képest. Idesorolhatjuk azokat a szerzőket, akik e normatív jelentésből kiindulva törvényt ülnek a kulturális nemzetfogalom felett, amely, szerintük, a partikularizmus tartalmait részesíti előnyben. Ez szerint a kultúrán alapuló kötődés nem lehet az állampolgári (jogi és társadalmi) integráció mintája, hiszen a kizárás mechanizmusait, a határteremtés vonatkozásait nyomatékosítja. Erőteljesebben fogalmazva, a nemzet jelentérendszer nem egyszerűsíthető le az etnicitásra, az eredetjelentéseire, a kulturális hovatartozás érvényesítése voltaképpen kvázi-naturális határvonalakat léptet működésbe a különféle csoportok között.

A nemzetfogalmakkal kapcsolatos régi viták új megvilágításba kerültek a kilencvenes években, többek között, a következő események okán:

- a) a német újraegyesülés folyamata,
- b) kiterjedt erőszakgyakorlat néhány poszt-kommunista országban, amelynek háttérében az etnikai önállítás jelentéseit lehetett felfedni, azaz az erőszak eszkalációja, amely etnocentrikus érvekre hivatkozott.¹

Mindkét konstelláció újra felidézte a szintúgy régi kérdésköröket, azaz kérdezhetjük, hogy:

- a) mennyire eligazító erejű a francia és a német nemzetfogalom közötti különbség homloktérbe helyezése,
- b) milyen érvénnyel bír a nyugati gondolkörben fogant nemzeteszme Közép- és Kelet-Európában, azaz, milyen választóvonalak húzhatók meg a nyugati és „nem-nyugati” nemzeteszme között?

Az itt említett kérdésvetések a politikai közösség megteremthetőségének vonatkozásában voltaképpen a közösségnek *mozgósítási eszközként* való érvényesítése körül keringenek. Azok a szerzők, akik fölöttébb nehezményezik a politika etnicizálódását, a „politikai etnicitás”² térnyerését, éppen azt a tényt hozzák szóba, hogy a csoporttagság újra politikai erőforrássá változott a kilencvenes években. Az etnicitás politikai értelmezése párban jár a csoport-partikularizmus megerősítésével, ami ismételten középpontba tolja az akaraton és a kultúrán alapuló nemzetfogalmak közötti különbségeket. Ez szerint, a kultúralapú nemzetépítés a német modellhez, az akaratalapú nemzetépítés pedig a francia változathoz csatolható. Míg az első modellben a nemzeti hovatartozás nem más, mint a „természet művi megvalósulása”,³ addig a második esetben az univerzális értelemben vett politikai akarat érvényesítése, és az intézmények univerzalizálása áll előtérben. A két modell között hangsúlyozott distinkció egyúttal a szimbólumok és a társadalmi szerkezetek között felsejlő relációkat vetíti elő, hiszen e két orientáció a csoportok közötti határ-, azaz a kollektív azonosságteremtések különböző praxisát előlegezi.

A két modell közötti divergencia értelmezése szinte állandó jellegű *német/francia* vállalkozás. Fichte *versus* Renan, etnikai *versus* republikánus nacionalizmus – íme, e reláció erőteljes megnyilatkozása, írja pl. az *Esprit* szerkesztője. (Dumont magyarul is olvasható).⁴ A jelentések szerteágazóak. Az egyik

1 Vö. J. Goody: How ethnic is ethnic cleansing? *New Left Review* 7, January–February 2001.
2 S. Neckel: Politische Ethnizität... In: B. Nedellmann: *Politische Institutionen in Wandel*. KZfSS, Opladen, 1995/35. 217–236.
3 U. Bielefeld: Fremde. Freunde. Feinde. Zur schwachen Stabilität politischer Vergesellschaftung. In: *Bundesministerium für Wissenschaft, Forschung und Kunst*. Wien, Hrsg. Fremdenfeindlichkeit. Konflikte um die groben Unterschiede, Wien, 1995.

oldalon a hazát „sötét, átláthatatlan anyaölnök” nevező Ranke, az a szál, amely összeköti Fichtét Barrés-val, az Én kultuszát a Mi kultuszával, a másik oldalon az alkotmányos patriotizmus sternbergi ethosza. Ott van ebben a tág kontextusban Goethe, Nithhammer és a német nemzeti könyv létrehozására irányuló projektum, amely arra hivatott, hogy a „nép karakterét és szellemét” mozdítsa előre. Megkerülhetetlen, persze, Meinecke elhíresült distinkciója az államnemzetek és a kultúrnemzetek között. Ha a németeknél maradunk, úgy a sor, különféle elvek alapján (a német *Sonderweget* igenlők – bírálók) tágítható. Itt említhető Röpke a *Deutsche Frage*-val, az „apolitikus” hangokat pengető Th. Mann, példának okáért, vagy, ugorva az időben, Dahrendorf, Sontheimer, D. Henrich, a nyugati tradícióra igent mondó Habermas, hogy különböző szerzőket hozzak szóba. Számomra ebben a vonatkozásban a mintát a filozófiai antropológia jeles képviselőjének, Plessnernek a könyve testesíti meg, amely mértékadó módon ad számot az *incertitudes allemandes* és a *furor teutonicus* jelentéseiről.⁵ Hiszen az etnikai dimenziókra támaszkodó állammodell elsősorban a felszabadulás ideológiájának jelét viselte magán, ami, hadd tegyem rögtön hozzá, vonzó irányulás lehetett Közép- és Kelet-Európa hangozó politikai és kulturális elitjei számára a kilencvenes években.

Amennyiben tovább követjük ezt az eszme-futtatást, úgy azt látjuk, hogy az etnikai nacionalizmus a már eredendően létező objektív valóságra utalt, amelynek dimenzióit a nyelvi-politikai vagy más etnopolitikai médium segítségével artikulálja. Így a politikai nacionalizmus, Plessner szerint, „idegeneket”, az etnikai közvetítettségű nacionalizmus pedig kisebbségeket teremt, amelyeket legfeljebb ideiglenesen képes eltűnni. Az első változat individualizálja az egyén viszonylatát az állammal, a csoport-hovatartozást nem ismeri el, és az állam egységesítő ereje az egyetemlegesítő intézmények segítségével nyer formát. A második képletben az állam a kollektív imagináció biztosítéka-

4 Vö. J. Roman előszavát Renan művének kiadásához, *Qu'est-ce que une nation?* Paris, 1992. 33. Renannal kapcsolatban hadd hivatkozzak azért Tzv. Todorovra, aki meggyőzően bizonyítja, hogy Renan oszcillál a nemzetfogalom politikai és etnikai komponensei, a hagyomány és az akarat között. *Nous et les autres. La réflexion française sur la diversité humaine*, Paris, 1989. 256.

5 H. Plessner: *Die verspätete Nation*, in: *Gesammelte Schriften*. VI. Frankfurt/M. Hadd említsem meg Th. Schieder érdekes gondolatait is, amelyek különféle történelmi fázisokat konstruálva, hangsúlyozzák, hogy a Rajnától keletre a nemzetfogalom elsősorban kulturális közösséget jelent, még hozzá az államtól függetlenül, Th. Schieder: *Typologie und Erscheinungsformen des Nationalstaates in Europa*. In: H. A. Winkler (Hrsg.): *Nationalismus*. Köln, 1978.

ként lép fel, és a származástörténet értelmezését és érvényesítését végzi. A hovatarozás, a „mi”-szótárak értelmezése nem az „állampolgár” jelentései alapján megy végbe, hanem az „emancipáció” fogalmának segítségével.

A második képlet szerint az állam olyan feltételeket működtet a hovatarozás vonatkozásában, amelyek kívül esnek a racionális legitimáció tartományain. A különbségekből ugyanakkor messzemenő következmények fakadnak az állampolgárság, immigráció és az idegenekkel kapcsolatos bánásmód vonatkozásában. Hiszen, az etnicitásalapú állam az etnikum diffúz fogalmára utal,⁶ amely, nem utolsósorban, az állampolgárság megszerzésének lehetőségeit szűkíti.

Amennyiben ezt az álláspontot röviden jellemezni kívánjuk, úgy a következő megállapítások tehetők:

- a) az etnicitás politikai erőforrásként való mobilizációja kiegyenlíti az etnicitást a kultúrával,
- b) ha a nemzet és az azonosság között egyenlőségjelet teszünk, úgy a nemzet jelentései nem a politika közegéhez csatlakoznak, mert az etnikum diffúz, meghatározhatatlan fogalma nyer domináns szerepet,
- c) a kilencvenes évek etnikai dinamikája Közép- és Kelet-Európában, a túlfeszített Mi eszménye levezethető az etnikai közösségteremtés távlatából, hiszen a csoport-hovatarozás megerősítése az exkluzivitás előtt nyit kaput, ezen kívül az egyenlőségről a különbségre helyezi a súlypontot.⁷

2.

A feljebb, inkább vázlatosan rögzített, nemzetállam politikai-intézményes eszménye kapcsán a következő megjegyzéseket tehetjük:

a) Az etnikai hagyományra való hivatkozás jelentékeny szerepet játszik Közép-és Kelet-Európában, azt számtalan hivatkozással alá lehet támasztani. (A szerb nemzetteremtésben, pl. a vallás és a nyelvi tényező merült fel különféle történelmi szituációban.) Ugyanakkor érdemes figyelmet fordítani az

6 W. Brubaker, (Ed.), *Immigration and the Politics of Citizenship in Europe and North America*, Boston/London, 1989, U. Bielefeld, ibidem. Vö. azzal a sokszor értelmezett ténnyel, hogy az NSZK alkotmányának preambulumban a „német népről” van szó, amelynek jelentéseit később a német alkotmánybíróságnak kellett értelmeznie, *Begründung des Urteils des Bundesverfassungsgerichts zum kommunalen Wahlrecht für Ausländer*, Teil C, in: *Bundesverfassungsgericht, Frankfurter Rundschau*, 1990, november 13.

7 Bielefeld szerint ezzel, mármint a különbségek bálványozásával magyarázható, hogy Karadžić bábáskodhatott a boszniai zöldek politikai mozgalmának létrehozásában.

etnicitás/etnikai műszavak értelmezésének széleskörű gyakorlatára. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a nyelv a legkorábbi időktől kezdve az elkülönülés közege. *Linguarum idiomate offensi* (lényegében: nyelv által elválasztottak), áll pl. Richer krónikájában, amely a X. század relációit teszi tárgyá. Ugyanez érvényes a vallásra, noha fennálltak olyan különbségek a nemzeti ke-
reteken belül, amelyek vallási konfliktusok formáját öltötték magukra. A nacionalizmus egységesítő ideológiája a régi, hierarchikus rend válságperiódusában lépett fel, méghozzá oly módon, hogy újfajta orientációt kölcsönzött az emberi tapasztalatoknak, és párban járt a demokratikus berendezkedés kialakulásával. Ablakot nyitott a társadalmi aktorok közötti kölcsönös függés tolmácsolására, a közös célkeresés értelemvonatkozásainak értelmezésére. A nacionalizmus (amely, alkalomadtán az etnocidiumot is magában foglalta) első dimenziója, hogy folytonosan értelmezi, tolmácsolja a nyelvi-etnikai vonatkozásokat. Ez pedig magában foglalja azt a lehetőséget, hogy a „politikai” nacionalizmus ugyan a polgárok közös erőfeszítését sürgeti, de egyúttal mozgósítja a tradíció, nyelvi-etnikai elemek dimenzióit, amelyek különbség-hordozóknak bizonyulnak. Hiszen az „időben létrejövő nemzetek” (Plessner megfogalmazásával éltem itt) esetében is szembeötlő, hogy a közösségi erőfeszítések tárházában ott vannak a „nem-politikai” közegek mozzanatai. Amikor a jakobinusok azt feltételezték, hogy a hazafiak franciául, az ellenforradalmárok pedig baszk és breton nyelven beszélnek, akkor nyilvánvalóan az etnikai mozzanatok hegemónikus értelmezését jelenítették meg. Ugyanezt a jelenséget érhetjük tetten, ha a nyelvi-etnikai csoportok versenyének, harcának folyamataiba nyerünk betekintést, amelyek célja, hogy az egyik csoport birtokba vehesse az államot.

Nem nehéz észrevenni, hogy a kortárs nacionalizmus-olvasatokban is feltűnik az etnicitásnak *szubnacionális* jelenségeként való értelmezése. A kilencvenes évek dinamikájának taglalásaiban ott leljük e meg gondolás nyomait. Tovább lépve, szívesen ide csatolom a nyugati nemzetek világi messianizmusának tényét is, amely a vallásos hitben gyökerező nemzeti elhivatottsággal függött össze. (Hovatovább, nem feledkezhetünk meg, hogy annak a megnyilatkozásnak a visszhangjairól, amely „Völkerabfille”-ről, azaz, a népek hulladékáról, beszélt a „nem-nyugati” etnikai csoportok kapcsán). Ráadásul, a politikai és az etnikai szféra közötti határvonalak megrajzolása ideológiuk beállítottságra utal, amely tettenérhető Közép- és Kelet-Európában is, pontosabban, megfigyelhetjük azt a gyakorlatot, amely arra hivatott, hogy igazolja a többségi etnikai csoport előjogait más etnikai csoportok rovására.

Hadd éljek itt egy számomra jellegzetes példával! Mihailo Marković, (a valamikor sok helyütt dédelgetett praxis-filozófus), a Milošević-rezsim hangadó értelmiségje, még Jugoszlávia szétesése előtt, ideológiai diktumként hangoztatta, hogy a szerb és az albán nemzeti irányulások között betömheterlen szakadék tátong. Azt állította, hogy míg a szerb nemzeti beállítottságon a politikai-modern nemzetfelfogás hagyta rajta kézjegyét, addig az albán orientációt éppen az etnikai kényszerpályák, a premodern világba való belebonyolódás alakzatai uralják. Elismerhető ugyan, hogy a nyelvi-etnikai megosztottságban élő közösségek megszervezhetik saját életüket, de az a nemzet, amely gazdag politikai-intézményi múltra tekinthet vissza (már-mint a többség) meghatározhatja, hogy az etnicitás szintjén megrekedt csoportok milyen jogokkal rendelkezhetnek. Ebből az értelmezésből, tudjuk, a közhatalomból való egyenlő részesedésre vonatkozó jog megkérdőjelezése, majd az erőszakgyakorlat igazolása következett.

Egyéb okok miatt sem hangsúlyozható túl az etnikai/politikai distinkció szerepe a közép- és kelet-európai társadalmi dinamika vizsgálatában. Nem mellékes körülmény ugyanis, hogy a nemzetteremtés gyakorlatában gyakorlata azonosítható a történelmi jogokat visszaperlő érvrendszer, és az etnikai beállítottság feszültsége. Legyen szabad ismét szerb példákra hivatkoznom, amelyek kapcsán kísérhető ez a feszültség! Ugyanis, ha követjük a mérvadó értelmiségiek megnyilatkozásait a múlt század elején, úgy azt látjuk, hogy a súlypontváltás praxisa annak megfelelően alakult, hogy az állam intézményes erejét milyen módon lehetett hatékonyabban elérni. Ezzel a ténnyel lehet magyarázni, hogy Jovan Cvijić, a nagy szerb tudós, amikor, a Balkán-háborúk idején, a tengerre való kijárat megszerzéséről volt szó, akkor a következőt írta: „a nép akkor lelkesül fel, amikor arra a földre lép, amely a múltban az övé volt, akkor lelkesedik, amikor újra annak a hagyománynak a közelségébe kerül, amelyet valaha birtokolt”. Ez a gondolata a történelmi jog érvényességét idézi. Viszont, amikor az államnak a nyugati irányban, azaz Bosznia felé történő kiterjesztésének lehetősége merült fel, akkor Cvijić az „etnografikus” jogokat helyezte homloktérbe.⁸ Paradigmatikus szituáció ez, a példákat tovább sorolhatnám, sőt, mi több, az etnikai *versus* történelmi jogok feszültségének nyomait ott láthatjuk a kilencvenes évek balsikerű szerb nemzetpolitikájában is.

8 Cvijić-ről ebben az értelemben, O. Milosavljevic: *U tradiciji nacionalizma*. Beograd, 2002. 120.

Milyen következtetések adódnak ezekből az eszmefuttatásokból? Amennyiben az etnicitás fogalmát a nemzetet időben „megelőző” keretként szorgalmazzuk (és a nemzetet afféle másodlagos alkotásként említjük), úgy nem hagyható figyelmen kívül, hogy az etnicitás valójában a *modernitás* távlatában felszínre jutott *konstrukciónak* bizonyul. Ez a tény viszont arra utal, egyfelől, hogy mindenütt, *ergo*, a nyugati életszervezésben is ott vannak az etnicitás dimenzióinak szerteágazó jelentései (a jólét okán, igaz, ezek a dimenziók rejtettebbek), következésképpen aligha igazolható az az elképzelés, miszerint a politikai nacionalizmus hiánytalanul felülmúlta az etnikai jelentéskörnyezet dimenzióit. A kollektív tevékenységformákat elemző Melluci pl. úgy látja, hogy a nyugati társadalmakban az egyének és a csoportok, akik bele vannak vetve a stabil támpontok híján lévő világba, az etnikai szolidaritásba kapaszkodnak az „informatikai társadalom hullámvászában”. Minthogy a szolidaritás egyéb kötelekei szétporladtak, az etnikai szolidaritás a dinamikus alakuló identitásalakzatokkal van kapcsolatban. Képes arra, hogy a szolidaritás-hálózzal, a nyelvi és szimbolikus erőforrásokkal együtt orientáló erőt kölcsönözzön.⁹

Másfelől, azok a jelzések, amelyek a „kulturális nemzet”, az „etnikai kényszerpályák” fogalmaival élnek, és a politikai közvetítettség hiányát teszik szóvá, elfeledik, hogy az etnikai jelentéskörnyezet értelmezését mindig átszövi a politika interpretatív praxisa. Példának okáért, amikor Bibó a közép-kelet-európai specifikumokat tárja fel, akkor azt állítja, hogy ebben a régióban etnikai tényezőkkel támasztják alá a politikai lét bizonytalanságait. Ugyanakkor rögvest tudunkra adja, hogy a „nemzeteket itt is, mint mindenütt politikai tényezők hozzák létre”.¹⁰

Idézek még egy példát. D. Schnapper szerint etnikai csoportnak nevezük azokat az embereket, akik örökösei egy történelmi közösségnek és osztják az együttlélézésre vonatkozó akaratot. Minthogy a nemzet fogalmát tetten éri a XIII. és a XIV. században is, méghozzá a Sorbonne diákjainak rétegződésében, úgy véli, hogy célszerű a modernitás vonatkozásában „politikai nemzetről” beszélni. S. Mesure és A. Renaut ennek alapján megkülönböztetik a „szociológiai értelemben vett nemzetet”,¹¹ (amely egy adott történelmileg kijelölt területen található, és specifikus nyelvet valamint kultúrát birtokol)

9 A. Melucci: *Challenging Codes, Collective Action in the Information Age*. Cambridge, 1996. 145–162.

10 Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. *Válogatott tanulmányok*. Második kötet. Bp., 1986. 196.

a politikai nemzetől. Most már csak az marad hátra, hogy megerősítem: számomra a „politikai” és a „szociológiai” értelemben vett nemzetfogalom között nem meredezik kínai fal, mert a „politikai” és a „prepolitikai” mozzanatok folytonosan átjárják egymást. Vagyis, az ő szótárukat használva, minden nemzetteremtésnek vannak „szociológiai”, „kulturális” komponensei. Nem vagyok, tehát, híve a *diahronikus* eljárásnak, amely kizárólag a politikai dimenziókra összpontosít a nemzetalakulásban, aligha állíthatjuk, hogy az etnikai hovatarozás pusztán áthagyományozódott, afféle premodern vadhajítás, inkább értelmezési folyamatok sűrítményeként nyer jelenléte (a különféle elittek, és más értelmezési aktorok teljesítményeire gondolok). Ez a következtetés nyilván nem zárja ki azt, hogy a nemzetépítési gyakorlatokban különbségeket fedhetünk fel (kontinentális/brit tradíció pl.), de ez még nem jelenti azt, hogy igazolható a kimerevített kettősség az etnikai és a politikai vonatkozások között.¹²

b) A határteremtés, amelyet feljebb említettem, a „mi”-szótár megteremtése, nem valamilyen semleges hely elsajátítása. A történetileg ismert nemzetépítési modellek együtt jártak a kisebbségi kultúrák intézményes lehetőségeinek szétporlasztásával, kiszorításával. A folyamatokban felismerjük a nemzeti kisebbségeket karakterizáló heteronómiát, a szerkezeti függőséget, azt a tényt, hogy a létezésükben rejlő elkülönbözödés *maradéként* könyvelődött el a normalitás rangját birtokló nemzetlétesülés horizontjában. Elegendő okunk van azt feltételezni, hogy a többség felhasználja hatalmát, annak érdekében, hogy előjogokat biztosítson nyelve, kultúrája és azonosságalkazatai számára.

A nemzetállam eredendő intézményi rendjében azonosítható a tendencia, miszerint a közös élet, a köztartományok a többségi kultúra jelentései szerint szerveződnek, így ott a kisebbségi csoportokat eredendően *privát kollektívumnak*, specifikus jelcseréiket privat jellegűnek kell tekinteni. Nos, akkor most, így Közép- és Kelet-Európában, azzal a politikai irányulással találkozunk, amely a kisebbségeknek a hatalmi viszonylatokban betöltött szerepének újjáértelmezését tűzi ki célul. Amikor a nemzeti kisebbségek az önkor-

11 D. Schnapper: *La communauté des citoyens. Sur l'idée moderne de nation*. Paris, 1994. 29.; M. A. Renaut: *Alter Ego. Les paradoxes de l'identité démocratique*. Paris, 1999.

12 Nem hiszem azt sem, hogy a kilencvenes évek nacionalizmusainak (ex-Jugoszlávia, pl.), a rablóhadjáratoknak, a modernizáció csodájének, az állam összeomlásának utána tudunk járni, ha előre gyártott címkékkel élünk.

mányzatiság lehetőségeit mérlegelik, jelezve, hogy intézményes biztosítékokra van szükség ahhoz, hogy a fennmaradásuk távlatában fontos vonatkozásokban ne rendelődjenek alá a többségi demokráciák mechanizmusainak, akkor ebbe az újjáértelmezésbe bonyolódnak bele. Ez az irányulás a *privát kollektívumtól a nyilvános kollektívumig* húzódó útvonalakat jelöli ki. Vagyis, a kisebbségeknek a nyilvános jelrendszer kommunikálását, valamint a közszférát meghatározó szerepköre áll elénk. Ez a tény pedig azt erősíti meg, hogy a kisebbségeknek támaszkodniuk kell nyelvi-etnikai jelrendszereikre. Normatív jelentést társíthatunk ahhoz a közösséghez, amely a nyelvi-etnikai csoportok egybeállásából keletkezik, azaz előlegezhető az a többkultúrájú közösség, amelyben a politikai rend, kompromisszumok, és állandóan újraértelmezett egyetértések közvetítésével áll elő, ha úgy tetszik, közös erőfeszítésként, összefogásként. Ám, abban bizonyosak lehetünk, hogy ez a közösség nem jöhet létre, ha a többség önmagát politikai nemzetnek, a kisebbségi csoportokat pedig etnikai alakzatoknak tekinti. Ez a közép-kelet-európai *déja vu*-t idézi: elvileg mindenki egyenlő jogokkal rendelkezik, ám az uralkodó ideológiai diskurzus szerint a többség közvetlenül, eleve adott módon kötődik a politikai-intézményes formákhoz, ennél fogva meghatározhatja, hogy a többség és a kisebbség közötti kommunikáció milyen lépésrendben történjen. Márpedig abban az esetben biztosan kizárhatjuk, hogy a kisebbségek megtapasztalhatják: az államnak ők is tevéleges részesei.

3.

Amikor a politikai és az etnikai nemzetfelfogások relációit hozzuk szóba, úgy az újabb magyar történelem dinamikájának meghatározó dilemmái állnak elénk.¹³ Csupán rövid emlékeztetőkre vállalkozom. A politikai/etnikai karakterisztikumok közötti feszültség teherként ismerszik fel, mintegy végig jelen van a század hosszmeteszében. Hiszen ott látjuk ebben a kontextusban e történelem belső dimenzióját, azt a konstellációt, amely az I. világháború végéig soknyelvű, soknemzetiségű országot jelentett. Ott van az egy nyelvű nemzetállam igényei és a nemzetiségi erőviszonyok között kialakítható *modus vivendi* keresése, ott vannak a XIX. század európai szinten mozgó egyéniségeinek nagyszabású társadalompolitikai kísérletei, a liberális naciona-

13 Egy jeles szerző (I. Banac), a politikai nemzet-fogalom éles (minden bizonnyal, igazolt) bírálatában azt a benyomást kelti, hogy ez a nemzetfogalom csupán a magyar politikai elit fellépéséhez kötődik, *The National Question in Yugoslavia*. Zagreb, 1995. 17. (A horvát kiadást idézem.)

lizmus irányulása az állampolgári közösség megteremtésére, méghozzá a „szabadság olvasztó erejébe” és a „megosztott magyar szabadságba” (Kossuth) vetett hittel a háttérben. Aki, példának okáért, kellő figyelemmel olvassa a nemzetiségi törvényjavaslat vitáját (1867), máris betekintést nyerhet a politikai és a kulturális motivációk között húzóódó ellentétekről. Aztán idecsatolhatjuk a „haza” és a „birodalom” jelentései között meredező ellentmondásokat, amelyek heterogénné tették a magyar nemzetépítést, hiszen különböző, lényegében összeegyeztethetetlen orientációk létesítését előlegezték. Amennyiben tovább lépünk, úgy elénk áll az I. világháború lezárásának traumatikus tapasztalata, a kényszerpályák felé sodródás kora, majd a „kard nélküli kardcsörtetés” (Németh László) periódusának mélypontjai. Végül is az etnikumvédelem ama módozatai nyertek formát, amelyek szembe kellett, hogy kerüljenek a magyar modernizáció legjobb hagyományával. Ugyanakkor a nemzetépítés mértékadó formája Európa-szerte immáron nem a liberális nacionalizmus jegyében alakult, a magyar kisebbségek megfosztattak az általános állampolgári jogoktól, esetükben a közös politikai javak megteremtésében való részvétel lehetősége, vagy az állam által mozgósítható erőforrások méltányos elosztásának esélye fel sem merülhetett. Később, a szovjet uralom időszakában az etnikumföltés lehetőségeit, a hovatartozás módozatait nem lehetett nyilvános vita tárgyává tenni, a hetvenes és nyolcvanas évek nyitották meg az ajtókat a nyelvi-etnikai tradíció, a nyelvi-etnikai összetartozás újrafelfedezése előtt. Valójában már ekkor, a szamizdatos korban, és a diaszpórát feltérképező időszakban a nyelvi-etnikai hagyomány hivatkozási ponttá válik, amely túlvezet a létező határokon, és az összjáték, az egybeállás újabb formáit, az országhatárokat átszelő vonatkozásokat juttatja felszínre.

A magyar nemzeti kérdés azonban új fázisba kerül a berlini fal leomlása után, ezt időbeli útlevegásnak kell tekintenünk. Tudjuk, a térséget az instabilitás jellemzi a kilencvenes években, ex-Jugoszláviában példátlan erőszak dúl, felelevenítik az erőhatalom mítoszát. A kisebbségi exodus felgyorsul. A tömeges áttelepülések következményeként a magyarok száma zuhan, amit tetéz az értelmiségiek kivándorlása és a kisebbségi intézményrendszer radikális eróziója. Ám az biztos, hogy az „anyaországgal” kapcsolatban újfajta jelentéskörnyezet jön létre, és sajátos etnikai lojalitásformák jutnak kifejezésre. Ugyanakkor megváltozik Európa (és nem csak Európa) beleszólási kedve, egyre világosabbá válik, hogy a kisebbségi kérdést nem lehet súlytalanítani. Az európai diskurzusban fokozatosan polgárjogot nyertek azok a fogalmak, amelyeket korábban még gyanúperrel méricskéltek volna. Ilyenek pl. a csoportokhoz

telepített jogok, amelyek túlvezetnek az egyéni jogokon, vagy a kisebbségeket megillető többletlehetőségek, a kisebbségekhez rendelt vétőjogok, a kisebbségi kérdés artikulációja a közhatalmi jogosítványok közvetítésével. Megjelennek olyan elméleti állásfoglalások, amelyek megkérdőjelezik azt a beállítottságot, miszerint az etnokulturális beállítottság eredendően párban jár az egyéni jogok megtépzésével. Merőben megváltozott a kultúra fogalmának jelentése is, ami lehetővé tette a kulturális jogokra, identitásalakzatokra való széleskörű hivatkozást. A helyzetek bonyolultságának megfelelően, változatos megoldások juthatnak érvényre, de a kisebbségek kulturális azonosságát megragadó diskurzus visszafordíthatatlanul megváltozik. Még akkor is jellem e változás tényét, ha tudom, hogy az európai álláspontokra ránehezedik a biztonságpolitikai érvek és a méltányossági argumentumok közötti elmentmondás. Ráadásul, tapasztaljuk, ez a folyamat még nem jutott nyugvóponthoz. (Sorolhatjuk azokat a példákat, amelyek jellegzetességei, hogy a biztonságpolitikai pragmatika alárendelte a méltányosság elvét.) Mert, emlékezni kell arra, hogy ha nem is töretlen beállítottsággal, de a nemzetközi közösség a jogok széleskörű repertóriumát kínálta fel, sőt, mi több, az eljárások beindításának lehetőségeit mutatta meg.

Kézenfekvő, hogy itt nem állhatnánk meg. Mert a magyar nemzetkonceptió formálódásának tágabb kontextusához hozzátartoznak még mind az európai egységesülés, az intézményesülő európai térség folyamatai, mind a nemzetállam dinamikájának kormeghatározta jelenségei, nem utolsósorban a szuverenitás fogalmának módosulásai, amelyek magukban foglalják azt a lehetőséget, hogy az államok megosztják jogköreik egy részét. Ezeket itt lehetetlen követni. A legfontosabb fejlemény e helyütt azonban, hogy a kilencvenes évek kezdetével az etnikumértelmezés új periódusának kellett kezdődnie, ami a magyar elitek tanulási képességeit igényelte. Ez egyszerre követelte az atlanti integrációs formákba való beleilleszkedés, és a magyar egyetemesség rekonstrukciójának intencióit, valamint olyan nyelvnek a kialakítását, amely eurokonform, de, figyelembe véve a magyar diaszpóra különösségét, akár kerettágító is. Arról beszélek, hogy az európai integráció kapcsán a rendszerváltás kezdetétől fogva közmegegyezés áll fenn Magyarországon, márpedig a beilleszkedés normái eleve adottak, amelyek egyszerre alkalmazkodási képességeket, és az e normák értelmezésére vonatkozó készenlétet feltételeznek. A mindenkori magyar kormány számára az alkotmány előírja a határon túli magyarokért viselt felelősségnek megfelelő politikát, innen a támogatók intézményesített rendszerének kialakítására, a „nemzeti újraelosztás”

hálózatának létesítésére utaló politikai intenció. Ez nem jelentheti azonban azt, hogy a magyar politikai elitek eredendően rendelkeznek a határon túli magyarokért viselt felelősség politikai formájával, ellenkezőleg, mindig fennálló lehetőség, hogy az együttérzés híján a politikai elkötelezettség legyen szilárd. Egyszóval, a politikai/etnikai reláció igazodási pontjai újfajta értelmezést nyerhettek, de nem valamilyen változatlan adottságokat magában foglaló kontextusban, hanem a változó világrendben.

A magyar politikai elitek (itt most nem érdekelnek a különbségek), a kezdeti útkeresés után (viták kereszttüzeiben) arra irányultak, hogy államközi szerződések közvetítésével stabilizálják a magyar kisebbségek helyzetét, mármint ott, ahol erre lehetőség kínálkozott. Az alapszerződések politikájával részesei voltak azon európai irányulásnak, amely megkísérelte stabilizálni a posztsovjjet térséget, azon meggyőződés alapján, hogy összeköthető a kisebbségi jogok és a határok tiszteletének a szavatolása. Az alapszerződések nyomában egyes kisebbségi magyar pártok koalíciós szerepet vállaltak, mintegy új fejezetet nyitva a kisebbségi érdekek artikulálásában, és újabb dilemmákat teremtve. Majd következett a státustörvény életbe lépése, (amely a kettős állampolgárság intézményének félretevése után láthatott napvilágot), a szimbolikus kötelekek új módozatai sejlettek fel. Mindez a kilencvenes évek nemzetpolitikai dinamikájának távlatából várható kifejtetnek tűnik.

Közben ne feledkezzünk meg arról a tényről sem, hogy a kisebbségi elitek, az etnokulturális határvonalakat követve, az elkülönülés alakzatait teremtik, vagyis olyan társadalmi formákat konstruálva, amelyek határokat jelentenek. Még ott is, ahol a kisebbségi politikai elitek szövetségre léptek a többségi pártokkal, és szerepet vállaltak a kormányban, tetten érhető az elkülönülés intenciója. Figyelembe veszik, hogy etnikailag megosztott társadalomban élnek, a jogkövetés módszerét alkalmazzák, de az összetartozás intézményesítése a kisebbségek esetén az etnokulturális kritériumok közvetítésével történik. A határon túli magyar közösségek megjelennek az adott állam közjogi szerkezeteiben, de az etnokulturális önállósulásról nem mondanak le. A kulturális szimbólumok és gazdasági erőforrások fölötti „belső” viták a kisebbségi keretekben a nemzetek kialakulásának meghatározó jellemzőire emlékeztetnek. Valójában a többség és a kisebbség esetében is a töréspontok megerősödését észlelhetjük. Ezeket a folyamatokat viszont szinte lehetetlen magyarázni, ha kijátsszuk a politikai argumentumokat az etnikai komponensekkel szemben.

Ugyanakkor, ne feledjük, hogy itt nem az etnokulturális kritériumok valamilyen szubsztanciális értelmezését kívánjuk felidézni. Azokat a politikai

értelmezéseket tartjuk szem előtt, amelyek az „anyaállam”, a nemzetiesülő állam, és a nemzetkisebbségi stratégiák közötti kölcsönhatásban módosulnak. Ez a dinamika a területiség jelentéseinek módosulásaival együtt nyit ajtót arra a korábban nem létező lehetőségre, hogy olyan határokat átszelő intézmények jönnek létre, amelyek az adott nemzetnek a határok különféle oldalain élő tagjait kapcsolja össze. A nemzeti kisebbségek és az „anyanemzet” egyre gazdagodó összjátékát, kötődésalakzatait nem lehet beleoltani a mitikusan közvetlen identitáskonfiguráció, a szubsztanciális közelség formáiba. A tapasztalatok eltérő konstellációkban kristályosodnak ki, kereszteződő hagyományok alakulnak ki, plurális kódok sejlenek fel. Szétágazó értelmezések, elvárások ütköznek egymással, amelyek a hovatartozás tartalmait interpretálják, a mindennapok szeleteinek intuitív szintjeitől a reflektált politikai világ-magyarázatokig.

A magyar egyetemesség, az egybeállítás jelentéseinek értelmezésekor nem mellőzhetőek azok a megjegyzések, amelyek arra figyelmeztetnek, hogy ezen egyetemesség olyan tolmácsolása szükségeltetik, amely nem egy központ (Budapest) távlatából kivetített másolatokat látatja, hanem a plurális kódok játékát engedi meg. A magyar reintegráció a Kárpát-medencében, amely összhangban van a kortárs felismerésekkel, éppen a különbségek tapasztalatán, a heterogenitások észlelésén keresztül gazdagodhat. Ennek a gondolatnak az érvényre juttatása még előttünk van, túlságosan sok olyan diskurzust ismerünk, amelyek belemerevedtek az áldozati beszédmód pózába, és a tagolatlan egységkoncepció szólamait, azaz az etnikumféltség elvont, terméketlen variációit ismételtetik. Ahogy korábban bénító volt az ideológiai beállítottság, amely *a priori* ellentétet látott Magyarország és a határon túli kisebbségek érdekei között, úgy félrevezető az a jelenlegi meggondolás, amely az érdekek eredendő konvergenciáját vetíti ki, és figyelmen kívül hagyja a kisebbségi idioszinkrázia vonatkozásait. A magyar kisebbségek az elmúlt nyolc évtizedben, óriási nehézségek árán, irreverzibilis veszteségekkel, de kialakították a túlélés stratégiáit, az intézményteremtés „kapacitásait”, a kulturális rend sajátosságait, ezeket a tapasztalattömböket nem félretenni, de átértelmezni szükséges.

A kezdet kezdetén vagyunk, egyelőre még csak csapást vágunk, az etnokulturális kritériumok újraértelmezése, az etnikumerősítő stratégia taglalása számtalan kérdést dob a felszínre. Amennyiben feljebb a többkultúrájú társadalomban létrejövő politikai közösség lehetőségét firtattam, úgy felmerül az illető államba való politikai integráció, politikai tagság módozatainak kérdése, hogy egy fontos példát említsek. A kisebbségi modernizációt megra-

gado értelmezés, a kisebbségi versenyképesség erősítésének (mint az illető ország szerkezetébe illeszkedő sikeres stratégia kidolgozásának) komplex problémái állnak előttünk, hogy másik példával éljek. E többfelé mutató, igencsak szétágazó kérdéskörök, erőteljes ellentmondásokat magában foglaló problematikum együttes taglalása olyan nyelvet igényel, amelyet még, gondolom, ki kell dolgoznunk.